

БИЛИНГВАЛНА ГРУПА ВО ГРАДИНКАТА ВО ОПШТИНА КУМАНОВО

Мирјана Најцевска

1. Македонија: етничка структура и правни гаранции за малцинските права

1.1. Етничка структура

Според податоците од пописот од 1994 година и статистичкиот годишник на Република Македонија за 1998 година, Република Македонија има:

Табела 1. Основни податоци за Република Македонија

Територија	25,713 квадратни километри
Население	1,945,932
Главен град	Скопје (население 540)
Градско население	59,7 %
Население под 15 години:	24%
Главни етнички групи:	
Македонци	66.5%
Албанци	22.9 %
Турци	4.0 %
Роми	2.0 %
Срби, Власи и други	4.6 %
Просечна плата:	9775 ден. (1998)
Доход по глава на жител:	1795 ДМ (1998)

Република Македонија е унитарна држава во која покрај мнозинската популација Македонци, како традиционални жители на овие територии живеат и Албанци, Турци, Роми, Власи и Срби.

Популационите движења според податоците од шестте пописи направени на територијата на Македонија укажуваат на релативно стабилизирање на бројчаниот сооднос меѓу етничките групи:

Табела 2. Етнички групи во Македонија

	1953	1961	1971	1981	1991	1994
Вкупно	1304514	1406003	1647308	1909136	2033964	1936877
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Македонци	860699 66,0	1000854 71,2	1142375 69,3	1279323 67,0	1328187 65,3	1288330 66,5
Албанци	162524 12,5	183108 13,0	279871 17,0	377208 19,8	441987 21,7	442914 22,9
Турци	203938 15,6	131484 9,3	108552 6,6	86591 4,5	77080 3,8	77252 4,0
Роми	20462 1,5	20606 1,5	24505 1,6	43125 2,3	52103 2,6	43732 2,3
Власи	8668 0,7	8046 0,6	7190 0,4	6384 0,3	7764 0,4	8467 0,4
Срби	35112 2,7	42728 3,0	46465 2,8	44468 2,3	42775 2,1	39260 2,0
останати	13111 1,0	19177 1,4	38350 2,3	72037 3,8	84068 4,1	36922 1,9

Од аспект на етничката структура на државата интересен е податокот за прирастот на населението според националната припадност на мајката:

Табела 3. Потекло според етничката припадност на мајката

Национална припадност на мајката	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Македонска	51.7	52.3	51.5	49.9	49.3	48.8	48.5
Албанска	33.9	34.5	35.1	35.9	36.1	36.3	35.6
Турска	5.2	5.0	4.6	4.8	4.8	4.4	5.1
Ромска	4.3	3.4	3.7	4.1	5.0	5.2	5.7
Влашка	б	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Српска	б	б	1.1	1.2	1.0	1.0	0.8

1.2. Законски гаранции за малцинските права

Во Уставот на Република Македонија се гарантира рамноправноста и недискриминацијата на сите граѓани без оглед на полот, бојата на кожата, националното или социјалното потекло, политичките и религиозните убедувања, сопственоста и социјалниот статус.

Во членот 48 од Уставот посебно се гарантираат правата на националностите¹ за слободно изразување, зачувување и развивање на идентитетот и националните белези. Уште повеќе, државата ја гарантира заштитата на етничкиот, културниот, јазичниот и религиозниот идентитет на националностите. Во овој член се гарантира правото на националностите за формирање институции од областа на културата и уметноста, како и образовни институции низ кои ќе се изразува сопствениот идентитет. Во став 2 од овој член се утврдува дека “Припадниците на националностите имаат право на настава на свој јазик во основното и средното образование на начин утврден со закон. Во училиштата во кои образованието се одвива на јазикот на националноста се изучува и македонскиот јазик”.

Во организацијата на државата, во членот 78 предвидено е формирање на Совет за меѓунационални односи составен од претставници на сите етнички групи кои егзистираат на територијата на Македонија. Овој совет има пред сè советодавна улога во однос на Собранието на Република Македонија и неговите предлози и сугестии треба да бидат земени предвид од страна на Собранието.

Материјата за употребата на јазиците посебно се обработува во Уставот, во членовите кои се однесуваат на локалната самоуправа. Според чл. 7 од Уставот “Во единиците на локалната самоуправа во кои како мнозинство живеат припадниците на националностите, во службена употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите на начин утврден со закон.

Во единиците на локалната самоуправа во кои како значителен број живеат припадниците на националностите, во службена употреба, покрај македонскиот јазик и кирилското писмо, се и јазикот и писмото на националностите на начин утврден со закон”.

Одделни делови од материјата која се однесува на заштитата на националностите е разработена во повеќе законски и подзаконски текстови (Законот за кривична постапка, Кривичниот законик, Законот за радиодифузија, Законот за личното име, Законот за локалната самоуправа и сл.)

Република Македонија ја има ратификувано Европската конвенција за правата и слободите на човекот, Рамковната конвенција за заштита на националните малцинства и ја има потпишано Повелбата за регионалните и малцинските јазици.

Развојот на меѓуетничките односи, положбата и заштитата на националните малцинства претставуваат еден од клучните параметри на стабилноста на Република Македонија и едно од мерилата на нејзината транзиција и достигнатиот степен на демократизација. Стартната позиција од која тргна

¹ Во Уставот на Република Македонија и во останатата национална легислатива се употребува терминот националност кој соодветствува на терминот национално малцинство. Со овој термин во Република Македонија се опфатени: албанската, турската, ромската и влашката националност, а во пописите и статистичката обработка и српската националност.

Република Македонија во поставувањето и разрешувањето на меѓуетничките односи (по самостојноста и издвојувањето од бившата СФРЈ во 1991 година) во себе го носеше огромниот баласт на претходниот систем. Карактеристично за овој период беше соодветната формално-правна поставеност на проблематиката и исклучително лошата реална ситуација.

Политичкиот плурализам и повеќепартијскиот систем овозможија соодветна политичка репрезентација на националностите во структурите на власта, (како на локално, така и на ниво на централната власт). Потпишувањето на меѓународните акти и прагматичниот пристап кон проблематиката, ги овозможија натамошните промени во насока на постигнување фактичка еднаквост меѓу индивидуите од различна национална припадност, промовирање и заштита на идентитетот на националностите и интеркултурен пристап во структурирањето на општеството.

За разлика од законите и политичката клима кои можат (барем формално) релативно побрзо да бидат сменети и прилагодени на новиот пристап кон оваа проблематика, човечкиот фактор, менталните претстави на луѓето, наталожените стереотипи и предрасуди, недовербата и стравот, претставуваат елементи кои многу потешко се менуваат, а кои ја чинат основата на секојдневните меѓусебни односи на претставниците на различни етничитети. Имплементацијата на законските решенија во праксата и реалните односи претставуваат нешто сосема друго од политичките изјави и нормативни решенија.

Првото скалило на практикувањето на овие одредби е локалната самоуправа. Тргувајќи од ова сознание и согласно уставните определби, посебно значајно место во третирањето на меѓуетничките односи и во аплицирањето на одредбите на меѓународната регулатива (посебно од аспект на употребата на јазиците на националностите) треба да имаат токму општините како основни единици на локалната самоуправа.

Со оглед на тоа што локалната самоуправа по дефиниција е местото каде што би требало примарно да се манифестираат голем број од потребите и интересите на граѓаните, се претпоставува дека таа треба да биде и местото каде што треба и може во најголема мера да се доживува и етничкиот идентитет и каде што треба да започне и разрешувањето на евентуалните проблеми по овој основ.

Според чл. 114 од Уставот на Република Македонија, на граѓаните им се гарантира правото на локална самоуправа, а во чл. 115 се скицирани основните прашања во чие одлучување непосредно или преку претставници учествуваат граѓаните во единиците на локалната самоуправа. Меѓу овие прашања се спомнуваат: културата, спортот, социјалната и детската заштита, предучилишното воспитување, основното образование.²

Меѓутоа, со Законот за локалната самоуправа, ниту една од овие области не е ставена под непосредна надлежност на единиците на локалната

² Паѓа во очи дека во уставната дефиниција не се потенцира ангажманот на единиците на локалната самоуправа во врска со меѓуетничките односи на нејзината територија.

самоуправа. Постојниот закон за локална самоуправа многу рестриктивно ги третира надлежностите на локалната самоуправа и областите на културата, образованието и сè она што може да претставува, меѓу другото, и манифестирање и задоволување на специфичните потреби, интереси на припадниците на националностите сè уште е цврсто концентрирано во рацете на централната власт. Функциите на министерствата се обавуваат низ делувањето на т.н. подрачни единици на одделните министерства кои се лоцирани во одделни општини. Меѓутоа, овие подрачни единици (како што се подрачните единици на Министерствата за правда, за образование и за труд и социјална политика) кои не само што се сместени на територијата на општините, туку многу често и во просториите на локалната власт, немаат никаква комуникација со органите на локалната самоуправа, не ја координираат својата активност со нив и не се под никаков облик на нивна надлежност.

Според Законот за локалната самоуправа, третирањето на материјата на меѓуетничките односи во општината се исцрпува во неколку члена кои се бават пред сè со употребата на јазиците во советот на општината, односно во службите на општината.

Според членот 25 од Законот, во Советот на единицата на локална самоуправа во која во мнозинство или во значаен број живеат припадници на различни националности, треба да се формира комисија за меѓуетнички односи. Во ниту една од општините на територијата на Република Македонија (од кои во 40 живеат мнозинство или значаен број на припадниците на националностите) не е формирана ваква комисија или некое слично тело.

Во основа, според Законот за локална самоуправа, употребата на јазикот/јазиците на националностите се ограничува на сесиите на Советот на општината и на решенијата и другите општи акти кои ги донесуваат органите на локалната власт, односно, јавните служби и јавните институции формирани од страна на локалната власт. Локалната самоуправа нема надлежност во третирањето на употребата на јазиците на својата територија во ниту една друга област (како што е образованието, културата, социјалата и сл.).

Во Законот, употребата на јазиците на малцинствата се спомнува и во врска со испишувањето на имињата на населените места како и називите на јавните, културните и образовните институции и објекти.

Дури и вака рестриктивно конципираната законска регулатива во многу мала мера наидува на соодветна примена во практиката на делувањето на единиците на локалната самоуправа.³

³ Во праксата не е спроведена законската можност за испишување на имињата на населените места во македонска и во транскрипција на соодветната националност. Истото тоа се однесува и на дел од културните и образовни објекти. Не ретка е праксата веќе постоечките дво или тројазични натписи да се заменуваат единствено со натписи на македонски јазик. Во единиците на локалната самоуправа зачестија конфликтите околу имињата на училиштата и некои културни институции, што вообичаено се разрешува со делење на тие училишта/институции по јазична односно национална основа.

2. Меѓуетнички односи во општината Куманово

2.1. Етнички, културни и социјални комплексности во Куманово

Општината Куманово која се наоѓа на северниот дел од Република Македонија (кон границата со Сојузна Република Југославија) претставува една од четиресетте општини со мешовит национален состав во Република Македонија во која националностите претставуваат значаен дел од вкупната популација. Според новата територијална поделба од 1996 година,⁴ територијата на општината Куманово ја чини пред сè градот Куманово со неколку приградски населби.

Од аспект на етно-структурата на населението, Куманово припаѓа на општините со национално мешан состав во кој доминира мнозинското македонско население. Во него живеат припадници на скоро сите главни национални групи присутни во Република Македонија:

Табела 4. Населението во Куманово

Вкупно население на општината Куманово	94589	100%
Македонци	56801	60,1%
Албанци	23526	24,9%
Срби	9937	10,5%
Роми	3118	3,2%

Според изјаснувањето за вероисповеста, во Куманово живеат најмногу православни христијани, 65970, и 25789 муслимани.

Структурата на Советот на општината во голема мера соодветствува на националната структура на општината⁵:

⁴ Согласно новата територијална поделба на Републиката зголемен е бројот на единиците на локална самоуправа од постојните 32 на 123. Идејата на новиот закон е таква територијална поделба која ќе води сметка пред сè за социо-економската целовитост на единицата на локална самоуправа, но и за желбите на граѓаните, за јазичната и национална структура која би требало да овозможи поголема комфорност на населението и соодветни шанси за задоволување на потребите и интересите на граѓаните. Искуствата од егзистирањето на општините согласно оваа поделба на виделина изнесоа повеќе проблеми, врз основа на кои се иницираат промени во територијалната поделба на Републиката.

⁵ Податоците се дадени според резултатите од последните локални избори изведени во 1996 година. Присуството на Македонци, Албанци и Срби во Советот на општината е изведено од присуството на одделни политички партии со релативно чист национален состав, во составувањето на структурата на Советот.

Табела 5. Советот на општина Куманово

Состав на Советот на општина Куманово	
Македонци	78.25%
Албанци	17.4%
Срби	4.35%

Миграционите движења во општината не се од позначителен карактер. На пр. во текот на 1997 год. се доселени вкупно 465 лица⁶, а отселени 415 лица (од кои 30 во други држави).⁷

Како резултат на транзиционите процеси, во Куманово може да се регистрира општ пад на производството, на вработувањето и на стандардот, карактеристичен за целата држава.

Со оглед на тоа што од една страна, Кумановското стопанство е ориентирано пред сè кон земјоделието, лесната и преработувачката индустрија (кои се наоѓаат во продолжителна криза), што ги намалува приливите во општинската каса и, со оглед на спомнатата централизација која остава многу мал простор за финансиска самостојност на општината, локалната единица во многу мала мера може да одговори, како на општите, така и на специфичните потреби и интереси на граѓаните.

Според статистичките податоци од 1998 година на територијата на општина Куманово се регистрирани:

Табела 6. Работа и неликвидност во Куманово

Вкупно население во општината	94589	100.00%
активни лица (работоспособни лица)	37237	39.36% (од вкупното население)
вработени	25302	68.00% (од бројот на активни лица)
стечајни работници	1298	3.48%
невработени	10637	28.5%

Во образовната структура на населението на општината доминираат основното и средното образование, но во очи паѓа и исклучително високиот процент на граѓани со недовршено основно образование.⁸

⁶ 298 од доселените лица се Македонци, 117 Албанци, 20 Роми, 21 Србин и 4 Турци.

⁷ 246 од отселените лица се Македонци, 122 Албанци, 24 Срби, 15 Роми и 3 Турци.

⁸ Основното образование во Република Македонија е задолжително и бесплатно.

Табела 7. Образовни нивоа во Куманово

Без и со недовршено основно образование	Со основно образование	Со средно образование	Со вишо и високо образование
17253	24243	23286	5252

На територијата на општината постојат 11 основни училишта и 4 средни училишта.

Од вкупното население во Куманово, 10887 се деца на возраст од 0-7 години (т.е. деца од предучилишна возраст). Над 2000 деца посетуваат некоја од предучилишните установи (јасли, градинки и забавишни групи при основните училишта).

2.2. Проблеми за разгледување

Мултикултурниот аспект на општината се манифестира во различни области од секојдневниот живот и е составен дел на медиумското, културното, образовното и во секој случај, политичкото делување и структурирање на општината (со сите ограничувања и недоследности карактеристични за практичната имплементација на материјата воопшто).

Само како пример може да се погледне покриеноста на територијата на општината со програма на јазиците на одделни етницитети кои живеат во Куманово:

Табела 8. Повеќејазично радио и ТВ емитување во Куманово

Емитувана програма во часови	вкупно јазик	македонски јазик	албански јазик	турски јазик	влашки јазик	ромски јазик	српски јазик
тв програма во приватна сопственост	18052	10648	7252			52	
радио програма во државна сопственост	5398	5025	313			60	
радио програма во приватна сопственост	31515	20055	8654	598	30	542	983

Прво што паѓа во очи во медиумското претставување на одредени националности, е огромната разлика во учеството на одделните јазици во

емитуваната програма меѓу приватните и државните емитувачи. Низ постоењето на приватните телевизиски и радио станици локалната заедница успева да го одржи мултикултурниот изглед во оваа област. Тоа не е случај со локалните киносали или театрите за кои не постојат алтернативи во приватна сопственост.

Општата клима на перманентни меѓуетнички тензии, меѓуетничка нетрпеливост и недоверба претставуваат секојдневието во животот на општина Куманово. Посебно карактеристична е нетрпеливоста меѓу припадниците на албанската националност, од една страна, и припадниците на македонското мнозинство и српската националност, од друга. Односите се карактеризираат со постојано растечки анимозитет, отсуство на комуникација меѓу припадниците на споменатите етничкети, паралелно егзистирање на етничките заедници, неможност да се дефинира и да се манифестира заедничкиот интерес.

Атмосферата на нетолеранција и нетрпеливост посебно драстично негативно се рефлектира врз младите. Новите генерации растат во потполна разделеност едни од други, потполно меѓусебно непознавање и постојан страв од “оние другите”. Во ниту еден момент од нивниот развој од предучилишното, преку основното и средното образование, тие немаат можност да бидат заедно, да работат на заеднички проекти, да бидат собрани околу заеднички интерес. Ниту основното ниту средното образование не нудат содржини низ кои би се воспоставиле нови вредносни рамки на заедничкото живеење. Јазичниот јаз станува непремостлив со огромниот отпор на македонската популација кон познавањето на албанскиот јазик, од една страна, и неволното изучување на македонскиот јазик од страна на припадниците на албанската националност, од друга. Како резултат на ова во последните неколку години како сè почести се појавија конфликтите па и физичките пресметки меѓу младите од различни етнички групи. Секој повод е добар за меѓусебно навредување и за меѓусебен напад.

Отсуството на комуникација, меѓусебното непознавање, развивањето на меѓусебната перцепција на ниво на перцепција на група, а не на ниво на индивидуи, растечката тензија и конфликтите меѓу младите ги претставуваат основните проблеми кои бараат посебно внимание и посебен третман од страна на локалната заедница. Наместо тоа, локалните власти беа бесилни или пак се криеја зад законските ограничувања и не се осмелуваа да задрат во сферата на образованието или на друг начин да влијаат во насока на намалување на тензиите и релаксација на меѓуетничките односи. Ситуацијата на Косово и НАТО нападите врз Сојузна Република Југославија само го зацментираа јазот кој ги делеше припадниците на спротиставените етнички групи.

Еден од драстичните показатели на расколот во ткивото на општината кој ги следи етничките и јазичните параметри е предучилишното образование (во рамките на јаслите и градинките).

На територијата на општината Куманово работат 40 градинки со 113 групи на деца во кои се опфатени над 2000 деца на возраст од 1-7 години. На целата територија на општина Куманово во ниту една од градинките не е формирана

група во која згрижувањето и воспитувањето ќе се изведува на албански јазик.⁹ Во групите во градинките каде што воспитниот процес се изведува на македонски јазик, присуството на албанските деца е сведено на неколку исклучоци годишно.

3. Проект Мозаик: цели и стратегии

Во услови на потполно отсуство на албанските деца од процесот на предучилишното воспитание и образование, во услови на отфрлање на билингвалноста во било кој нејзин пројавен облик, и воспитно-образовна политика која повеќе раздвојува отколку што спојува, се појави проектот за билингвалните групи во градинките.

Проектот не потекна од локалната средина. Тој не е резултат на сознаените потреби и манифестираните интереси на жителите на Куманово. Меѓутоа, Куманово претставува едно од првите места каде што во една од градинките е овозможено спроведувањето на овој проект и каде што се постигнати првите значајни резултати (наспроти ригидната и во основа непријателски расположена средина кон ваков вид на “експерименти” и идеи).

Што претставува проектот “Мозаик”?

Проектот “Мозаик” беше формулиран како идеја која произлезе од работата и искуствата на тимот на Проектот за разрешување етнички конфликти (при Институтот за психологија на Универзитетот во Скопје). Конкретната изведба беше спроведена во соработка со невладината организација Потрага по заедничка основа во Република Македонија и материјална поддршка од швајцарската влада. Замислен е како проект кој треба да се одвива во неколку фази низ кои ќе се аплицира идејата во неколку пилот групи, ќе се провери нејзината оперативност во македонски услови, ќе се анимираат локалните заедници и невладините организации и ќе се создаде основа за системско вклучување во структурите на предучилишното (а понатаму и основното образование) во општините со етнички мешан состав. Првата фаза на проектот започна во учебната 1998/1999 година и треба да заврши до учебната 2000/2001 година. Во тој период треба да се изврши и крајната евалуација на резултатите и да се скицираат натамошните активности согласно постигнатите резултати.

Оригинерно, идејата за формирање на билингвални групи во градинките потекнува од Израел (од местото Невешалом – на хебрејски, односно, Вахат Ал Салам – на арапски јазик). Во ова место веќе 20 години успешно функционираат билингвални градинки и училишта кои ги посетуваат Израелците и Палестинците. Проектот не добил поширока примена во Израел

⁹ На територијата на општината се формирани 30 групи на албански јазик, за полудневен забавишен престој, при училиштата за основно образование, кои ги посетуваат над 600 деца.

(што може да се објасни со нивото на конфликтноста на ситуацијата), меѓутоа, неговото упорно опстојување и резултатите кои ги дава се неспорни и инспиративни.¹⁰

Во проектот, како причина и основа за неговото започнување е истакната ситуацијата на разделеност на етничките Македонци и етничките Албанци во процесот на образованието (кој, почнувајќи од предучилишното образование и продолжувајќи во основното и средното, се одвива одделно и на различен јазик). Појдовната претпоставка беше дека развојот на билингвално предучилишно образование каде што децата ќе посетуваат часови заедно, долгорочно гледано, може да биде многу значајно за подигањето на нивото на меѓусебното познавање и намалување на етничките тензии во земјата.

Потребите од иницирање и аплицирање на една ваква пракса во Република Македонија, се дефинирани и објаснети во нацртот на проектот врз основа на кој започна целокупната програма и кој доби поддршка и од Министерството за труд и социјална политика и Министерството за образование, на Република Македонија.

Во конципирањето на проектот се тргнува од фактот дека, припадниците на двете етнички групи (македонската и албанската) во голема мера живеат во физички издвоени средини кои имаат само патемни допирни точки. Тие успеваат да изградат релативно чисти културни и јазични амбиенти во кои децата растат без можност да дојдат во индивидуален контакт со децата од другата етничка група. Постојењето на паралелни школски и претшколски установи придонесува за натамошно продлабочување на јазот меѓу двете конфликтни етнички групи во земјата.¹¹ Како резултат на оваа пракса, наместо отворање на канали за комуникација меѓу децата од двете етнички групи, се појавува нивна потполна раздвоеност. Во етнички мешаните училишта овој процес добива уште подрастични размери. Во нив децата го делат физичкиот простор, се движат во исти училници, користат исти спортски сали и исти простории за забава и воучилишни активности. Меѓутоа, во отсуство на стратегија за нивно заедничко анимирање и поврзување околу конкретни заеднички проекти, во недостаток на претходно разработени и

¹⁰ Проектот во Израел во ниту еден момент не добил пошироки размери и не бил широко прифатен. Меѓутоа, таму каде што се спроведува тој трае и дава добри резултати кои им овозможуваат на луѓето да живеат заедно во услови на потполна неможност за ваков живот во другите делови од земјата. Во исто време тој претставува потенцијал кој може да се развие и да даде резултат на една многу широка територија доколку за тоа бидат обезбедени минималните политичко-правни услови.

¹¹ Децата од албанската националност имаат можност (и најголем број од нив ја користат оваа можност) целокупната настава во основното и во средното образование да ја следат на својот мајчин јазик. Часовите на кои се изучува македонскиот јазик ги држат наставници Албанци. Не постои ниту еден училишен предмет или училишна или вонучилишна активност во рамките на која се форсира формирање на етнички и јазични мешани групи.

аплицирани содржини во рамките на кои и со чија помош би се поставиле основите на толеранцијата, меѓусебното почитување и прифаќање и почитувањето и посакувањето на разликите, како и во отсуство на било какви други допирни точки или активности насочени кон нивното запознавање или поврзување, тие се препуштени на остварување на меѓусебниот контакт во услови на претходна негативна стереотипизација, во услови на претходна индоктринираност, полни со предрасуди и под притисок на социјалната средина која одбива и осудува било кој облик на комуникација.

Втора битна причина за започнувањето на еден ваков проект е постоењето на ситуација во која е јасно дефиниран отпорот кон учење на јазикот на другата етничка група. Ваква ситуација се регистрира не само меѓу етничките Македонци, туку и меѓу етничките Албанци. Учењето на јазикот на “другиот” се перцепира како акт на слабост, како акт на попуштање пред посилен кој преку тој чин ја наметнува својата волја, својата култура, својата бројчана доминација. На тој начин јазикот се појавува како основна бариера во воспоставувањето на било каков однос меѓу припадниците на двете етнички групи. Тој се појавува и како своевидно оружје кое треба да послужи да се покаже кој е “главен” на дадената територија и во дадената ситуација. Во ниту една ситуација,¹² познавањето на јазикот не се истакнува како предност, како доблест. Јазикот не се перцепира како средство за комуникација, туку како средство за разликување и одвојување. Сето ова придонесува за апсолутен отпор кон изучувањето на јазикот на другата етничка група. Кај етничките Албанци кои мораат да го изучуваат македонскиот јазик од третото одделение на основното образование (како официјален јазик на државата) тоа се одразува како постојана растечка резистентност кон оваа обврска и негирање на потребата од познавање на јазикот на мнозинската популација во државата (што во крајна линија резултира во многу ограничено познавање на македонскиот јазик). Кај етничките Македонци, кои живеат во локални единици во кои во значаен број или како мнозинство живеат припадниците на албанската националност, ова се одразува во елементарно непознавање на албанскиот јазик, дури и тогаш кога познавањето на јазикот би претставувало предност во работењето или пак дури и на ниво кое би овозможило најопшт конвенционален разговор или израз на општа култура на познавање на јазикот на комшијата. Изучувањето на јазикот на “другиот” се перцепира како губење на времето и силите на детето.

Имајќи ја предвид претходно скицираната ситуација, основната цел на проектот е формулирана во идејата за поттикнување на специфична воспитно-образовна активност за малите деца на возраст од 3-6 години. Оваа активност треба да се одвива во интелектуална, емоционална и социјална атмосфера насочена кон остварување комуникација за вистинско разбирање и респект на македонската и албанската етничка заедница во Република Македонија. Долгорочно гледано, еден ваков модел на образование во ваква атмосфера

¹² Ова посебно се однесува на образованието и воспитно образовните активности.

може да послужи како добра основа за изградување на меѓуетничка толеранција и да придонесе за намалување на меѓуетничките тензии во земјата.

4. Имплементација и развој

Имајќи ги пред себе вака поставените глобални цели, во проектот се предвидени конкретни дејствија и чекори кои треба да придонесат за нивната операционализација и имплементација. Конкретните активности низ кои треба да се оствари проектот можат да се формулираат како:

- изградување и зачувување на почитувањето кон себе и кон другите;
- изградување на врски, поврзаност и меѓузависност;
- развивање на специфични вештини за конструктивно и мирно разрешување на конфликтите;
- учење на јазикот на другата етничка група.

Базичната насока на имплементација на проектот е исцртана во зголемувањето на познавањата на децата за културата на секоја етничка група и тренингот за конструктивни вештини за разрешување на конфликтите.

Меѓусебното културно запознавање започнува низ демистификацијата на културата на другата етничка група, приближување на секојдневието на двете етнички групи до децата, идентификување на културните сличности и разлики и уживање во нив.

Тренингот за развивање на вештини за разрешување на конфликтите претставува стожер на целокупниот проект. Тој се прифаќа како витален дел од образованието за живот и во проектот се застапува гледиштето дека, колку порано се започне со оваа обука толку поголеми ефекти можат да се очекуваат.

Од основните вештини за разрешување на конфликти кои децата ги изучуваат во текот на воспитно-образовниот процес посебно внимание се посветува на:

- афирмацијата – при што се тргнува од претпоставката дека ниската перцепција за самиот себе води во лошо однесување, несоодветна реакција на конфликтите и невозможност да се учи. Високото перцепирање на самите себе им овозможува на децата да преземат одговорност за своите сопствени дејствија и активности, да изнаоѓаат креативни начини во разрешувањето на конфликтите и да сочувствуваат со другите. Низ развојот на афирмативните вештини децата го промовираат и позитивниот речник и начин на изразување.
- комуникацијата – комуникациските вештини се учат низ вежби кои ја потенцираат важноста на активното слушање. Во исто време предвидена е работа на развивање на способноста за раздвојување на фактите од чувствата. Овој пристап треба да овозможи зголемување на способноста на децата да ги споделуваат сопствените ставови и мислења со респект

кон туѓите ставови и погледи. Посебно значење во овој домен има изнаоѓањето начини за изразување на сопствените ставови и мислења на начин кој не е агресивен и деструктивен.

- соработката – која низ соодветни вежби треба да се посочи како начин на делување и работење заедно (тимски, во група). Соработката се презентира како начин на делување во кој сите имаат корист и сите се во добивка. Децата учат како да соработуваат и како да развиваат вистинско разбирање низ техники кои се забавни и привлечни.
- разрешување на конфликти – низ програмата децата ќе започнат да осознаваат дека конфликтите можат да бидат разрешени кога луѓето ќе почнат да комуницираат меѓу себе, да соработуваат и да се афирмираат едни други.

Тргувајќи од овие базични принципи и базични цели кои требаа да бидат реализирани во проектот (а кои во голема мера ја надминуваат идејата за внесување на елементот на билингвалizam во рамките на постојниот воспитно-образовен процес, односно во многу поголема мера создаваат почва за воспоставување на вистински интеркултурализам во општеството), беше поставена основата на креацијата на билингвалните групи во градинките.

Уште од самиот почеток на презентација на проектот пред јавноста и посебно во првите месеци од неговата практична апликација, како најпроблематично се издвои токму прашањето на билингвализмот (не поради неговото примарно значење за проектот, туку поради интересот што го побуди кај пошироката јавност). Во неколку наврати од страна на раководниот тим на проектот, беше објаснето дека во случајот не станува збор за учење на јазиците (развивање на образовно-едукативни материјали и активности низ кои децата ќе го научат јазикот на другата етничка група), туку пред сè за поставување на децата во таква билингвална средина каде што тие ќе бидат секојдневно изложени на двата јазици. Тоа значи присуство на јазиците, привикнување на јазикот на другиот, слух за јазикот на другиот, препознавање и откривање на комуникациските погодности од познавањето на двата јазици. Со цел да се избегне било кое наметнување на учењето на јазиците, предвидена е обврската на секоја воспитувачка да може да го разбере прашањето на секое дете на неговиот сопствен јазик (или на јазикот на кој ќе ѝ се обрати) и во исто време обврската секогаш да одговори на сопствениот јазик. На тој начин се обезбедува постојано и рамноправно присуство, прозвучување на двата јазици и можност за избор на децата на кој јазик ќе комуницираат меѓусебно, односно со воспитувачките. Треба да се одбележи дека можноста за јазична комуникација меѓу самите деца не е подложна на какво било ограничување.

Македонско-албанските предучилишни групи за деца ја започнаа својата дејност како “билингвални” групи во постојни јавни градинки (кои во сите средини се доминантно посетувани од етничките Македонци). За разлика од постојните групи во градинките, овие “билингвални” групи се посетувани од деца од различна етничка припадност (по 20 во секоја група – 10 етнички Албанци и 10 етнички Македонци) и во поширок возрасен дијапазон (3-6

годишна старост). Основната идеја е да им се овозможи на воспитувачите да ги развијат потребните вештини меѓу децата и да им се даде шанса на децата да ја добијат поддршката на групата (помалите од поголемите) и да станат отворени за нови членови (кои ќе ѝ се придружат на групата во наредната година).

Проектот започна во три градинки, во етнички мешани заедници во државата (две општини во главниот град Скопје и во општината Куманово), со формирање на “билингвална” група во три пилот – предучилишни институции, со тенденција за зголемување на бројот на групите во самата институција и во зголемување на бројот на предучилишни институции кои ќе се вклопат во Проектот.

За остварување на прикажаните цели и содржини беше потребно спроведување на посебен пристап кон структурата на воспитниот кадар, примена на посебни стандарди во изборот и нивна посебна едукација во спомнатите насоки.

За секоја “билингвална” група предвидено е секојдневно ангажирање на четири воспитувачки (од кои најголем број се дипломирани психолози или педагози). Во секоја група истовремено се ангажирани две етнички-албански и две етнички-македонски воспитувачки (од кои, две се воспитувачки со полно работно време и две воспитувачки се со помало, односно пола од работното време). Секоја од воспитувачките е должна да го научи јазикот на другата етничка група (до ниво на меѓусебно разбирање и елементарна комуникација) и понатаму да учествува во натамошни тренинзи и образование за одделните области опфатени во проектот. Двете основни работи кои треба да се научат на семинарите се:

- како да го применат интерактивниот приод во образовниот процес (учење низ игри) и
- како да ги обучат децата на афирмативните вештини, вештините на комуникациите, соработката и разрешувањето на конфликтите.

Воспитувачките се задолжени самите да ја создадат потребната атмосфера и однесување кои во себе ги содржеа сите основни принципи и заложби на проектот.

Низ целокупната програма и во секојдневниот живот на формираните групи, континуирано се влијае на битните елементи перцепирани како генератори на меѓуетничките тензии: чувството на загрозеност, стравот од дезинтеграција, недовербата, неспособноста да се погледне низ призмата на гледање на другите, неспособноста да се ислушаат образложенијата и аргументите на другите, деиндивидуализацијата.

За цела Македонија овој проект е вистински предизвик, идеја за која пошироката јавност смета дека раѓа повеќе контраверзи и прашања, отколку што нуди одговори и решенија. За општината Куманово, тоа претставува двоен предизвик и бара двојно поместување во перцепциите на луѓето. Од апсолутното непостоење на групи во градинките каде што воспитно-образовниот процес се одвива на албански јазик и отсуство на Албанчињата од воспитно-образовните активности на градинките воопшто, овозможено е

формирање на мешовити групи во кои воспитно-образовниот процес го следат заедно припадниците на две различни етнички групи, низ двојазичен пристап. Формирањето на билингвалната група во градинката “Ангел Шајче” во Куманово, значеше пробив на една револуционерно различна идеја во поставувањето и третирањето на меѓуетничките односи во потполно ригидна и непријателски настроена кон било какви идеи од ваков карактер, средина.

Она што беше очекувано и што се појави како прва реакција на пошироката и на потесната (локална) средина, беше пред сè отфрлање на самата идеја на билингвалноста. Во пошироката јавност не се спомнуваа другите базични елементи и приоди кои треба да се применат во новоформираните групи во градинките, туку се зборуваше единствено за двојазичноста. Таа беше издигната на ниво на примарна (ако не и единствена) цел и предизвика бура од негодувања и реакции. Основното прашање кое се постави (посебно од страна на македонските родители) беше: дали тоа значи задолжително изучување на двата јазика? Одговорот на ова прашање секогаш беше НЕ, по што следеа експлицитни објаснувања за идејата на фомирањето на овие групи (која во голема мера ја надминува двојазичноста). Објаснувањата во најголем број од случаите се дочекуваа со недоверба и максимална доза на резервираност.

Во сите средини поголема доза на резервираност и отпор идејата и проектот предизвикаа кај етничките Македонци отколку кај етничките Албанци. Во општина Куманово тоа се манифестираше на тој начин што во почетниот период од постоењето на групата таа работеше како монолингвална. Со цел да се објасни проектот и да се приближи до граѓаните одржани се неколку средби со активистките на организациите на жените во Куманово и претставници на други невладини организации. Меѓутоа, реакцијата на средината, иако на овие средби беше декларативно неутрална (дури и декларативно позитивна), на практичен план не даде поголеми резултати во зголемувањето на бројот на македонските деца во групата. Социјалниот притисок долго време не дозволуваше вистинска имплементација на проектот.

Првите неколку македонски деца се запишани во градинката врз основа на познанство (пријателска врска на раководителите на проектот и родителите на децата). По неколку месеци бројот на децата е релативно избалансиран и групата почнува да функционира во рамките на зацртаната програма.

После првиот период на застој, искуствата од натамошното работење на билингвалната група во градинката во Куманово во едногодишниот пилот-период се исклучително позитивни и охрабрувачки.

Децата се снаоѓаат многу добро во билингвалната средина во која се сместени и по многу кратко време почнуваат да се отвораат кон сите мултикултурни аспекти на воспитно-образовниот процес. Многу од децата (посебно етничките Македонци) доаѓаат во градинката со формирани системи на предрасуди и отпор кон претставниците на другата етничка група. Во рок од пет месеци вообичаено се врши успешно пренасочување и преориентација на децата и тие стануваат отворени за алтернативните приоди. Мотивот за запишување на децата во оваа група кај македонските родители најчесто произлегува од нивните негативни искуства со третманот

кој децата го добивале во вообичаениот воспитно-образовен процес во градинките каде што наставата се одвива на македонски јазик. Тоа значи дека не се работи за свест, за прифаќање на идејата на билингвалност или за сознавање на потребата од заедничко воспитување, туку за примена на еден нов систем и пристап во воспитувањето на децата (во кој билингвалноста се прифаќа како нужно зло). Албанските родители се мотивирани од фактот на постоење на група во која детето ќе се чувствува комфортно (во друштвото на врсници од сопствената етничка група и во присуството на воспитувачки од истата етничка група), место каде што се применуваат посебни методи и содржини на воспитување и образование и можност да се дојде во допир со јазикот на мнозинската популација и да се стекнат први знаења од овој јазик.¹³

Независно од мотивацијата на родителите за запишување на нивните деца во овие групи во градинките¹⁴ (што е секако резултат и на широката кампања разработена од страна на носителите на проектот), развојот и прифаќањето на понудените содржини и вештини од страна на децата, претставуваат прв показател за апликативноста и ефикасноста на проектот.

1. Нема ниту едно дете кое почнало да ја посетува наставата во групата во градинката во Куманово и кое ја напуштило оваа група. Нивото на задоволство на децата од сè она што се случува и што претставува дел од нивниот секојдневен живот и занимавање во групата се огледа и во јасно искажаната желба на децата да не отсутуваат ниту еден ден од градинка и нивната желба да останат во групата што е можно подолго.
2. Еден од основните принцип на работа во билингвалните групи е потполна покриеност на времето со различни активности. Целото време на престој на децата е организирано и осмислено и останува многу мал (или никаков) простор за “досадување” и за избивање на конфликти.
3. Децата од двете етнички групи доаѓаат со апсолутно непознавање на јазикот на другата етничка група. Нивното прво групирање на почетокот вообичаено е според јазикот на кој зборуваат. Меѓутоа, многу бргу се навикнуваат на билингвалноста во секојдневната комуникација и по извесно време е очигледна нивната способност да го разберат јазикот на другата етничка група, различната јазична и етничка припадност да не им пречи во учеството во заедничките игри и односите на поврзување да не ги градат по линијата на етничката припадност туку по линијата на личната преференција и меѓусебно допаѓање. Ова се однесува како за

¹³ Сè уште е многу поголем бројот на децата од албанската националност кои сакаат да ја посетуваат наставата во билингвалните групи. Дури постои и листа на чекање за етничките Албанци, додека пак етничките Македонци сè уште во многу мал број се решаваат (и покрај сите предности по различни основи) да ги запишат децата во вакви групи.

¹⁴ Децата потекнуваат пред сè од интелектуална средина (што посебно се однесува на етничките Албанци, чии мајки и самите се најчесто вклучени во образованието како наставнички или професорски).

односите меѓу децата така и за односите на децата кон воспитувачките (имено, приврзувањето на децата кон одделни воспитувачки воопшто не е поврзано со етничката припадност на конкретната воспитувачка) и покрај тоа што секоја од нив за цело време со децата и со останатите воспитувачки комуницира само на сопствениот јазик. Во постигнувањето на специфичната нова хомогенизација на групата, голема улога имаат специфичните игри на кохезија, намерните спојувања на децата низ различни активности и поделбите по други карактеристики.

4. Децата многу успешно ги усвојуваат техниките за разрешување на конфликти. Во првите месеци по правило, доколку има конфликт меѓу деца од иста етничка група, во разрешувањето на конфликтот на децата им помага воспитувачка од таа етничка група. Доколку конфликтот е меѓу деца од различни етнички групи, во разрешување на конфликтот помагаат воспитачки и од двете етнички групи. После неколку месеци, вообичаено, децата успеваат сами да ги решат конфликтните ситуации, употребувајќи ги научените вештини и правила. Помошта на воспитувачката се бара (или е потребна) само во исклучителни ситуации.

Интересно е дека локалната средина во општина Куманово (и покрај постоечките неспорни меѓуетнички тензии кои и понатаму продолжуваат да егзистираат со несмален интензитет) во случајот на билингвалната група во градинката останува на ниво на пасивен набљудувач без обиди за активно вмешување или разбивање на проектот. Се стекнува впечаток дека на целокупниот проект се гледа како на експеримент кој нема поголеми шанси да успее, или пак материјата е доволно чувствителна (со оглед на тоа дека се работи за толку мали деца) што не е лесно странично вмешување. Не само што не е забележано директно негативно реагирање во врска со било која од активностите кои се преземаат во рамките и од страна на билингвалната група, туку како група (при излегувањата надвор од кругот на градинката) таа секогаш предизвикува внимание кај минувачите и кај сограѓаните, кое се изразува низ беневолентни реакции и забелешки. Кај граѓаните обично превладува љубопитноста и формално позитивниот став кон групата.

И покрај големиот интерес кој го предизвика формирањето на билингвалните групи во градинките, во медиумите во земјата, локалните медиуми не покажаа некој поголем интерес. Ниту на локалните телевизиски станици ниту во локалните печатени медиуми не е посветено поголемо внимание на проектот и на неговото значење за локалната заедница и за животот на луѓето во Куманово. Во почетокот контактите со медиумите биле ограничени од страна на раководството на проектот (со цел да се избегне преголемата медиумска навала на групата и негативни влијанија врз децата).

Локалната власт од почетокот на проектот се држи сосема незаинтересирано и понастрана. Независно од етничката припадност, членовите на Советот на општината и градоначалникот, не го коментираат проектот (независно што се работи за проект кој се изведува на територијата на нивната општина и во кој непосредно се вклучени жители на истата таа општина) и го прифаќаат како

уште една идеја на “централната власт”, која може да создаде повеќе главоболки отколку добри работи. Во секој случај, од страна на локалните власти не е направена ниту една опструкција во однос на изведувањето на целите на проектот (што само по себе се прифаќа како позитивен пристап).

Најголемиот отпор кон билингвалната група го покажале вработените во градинката во која е сместена оваа група. На некаков начин тие се нашле на “првата фронтова линија” и биле поставени во ситуација први непосредно да се справуваат со сè она што претставува непосредно и посредно делување и влијание на постоењето на една ваква група. Отпорот се манифестираше најмногу во ситуациите кога требало да се настапува заедно со другите деца од градинката на заедничките приредби и прослави. Во ниту еден момент не е забележан отпор или негативни реакции од страна на децата од другите групи во градинката. Појавата на воспитувачки од албанската националност и деца кои во градинката зборуваат на албански јазик, во почетокот претставувало основа за отворено манифестирана резервираност, меѓутоа постепено е најден заеднички јазик и билингвалната група успева да го завземе своето рамноправно место во животот на градинката како целина. Со тоа што на заедничките приредби и прослави се појавуваат деца кои пеат, рецитираат и зборуваат на два јазика, посредно се разбива и монолингвалниот и монокултурен карактер на градинката во целина и пробива разноликоста на пошироката средина во сета нејзина убавина. Овој посреден ефект кој претставува само рефлексивна реакција на случувањата во билингвалната група има исклучително големо значење во создавањето на една нова, етнички порелаксирана атмосфера на нивото на целата градинка и во свеста на сите деца кои ја посетуваат.

Најголем канал на “прелевање” на содржините, вештините и пред сè на атмосферата која се создава во билингвалната група во градинката во Куманово претставуваат потесните и пошироките семејства на децата кои ја посетуваат оваа група. Синдромот на групирање по етничка основа е многу забележлив на првите родителски средби кога родителите седат и комуницираат во затворени групи, јазично, односно етнички диференцирани. Постепено, со непосредното и посредното вклучување на родителите во животот и активностите на групата и нивното задоволство од сето она што се случува во групата и начинот на кој се постапува со децата, се рушат и бариерите меѓу самите родители. Меѓусебната комуникација на децата во голема мера ги проширила границите на дотогашните релации во моментот кога децата почнале меѓусебно да се посетуваат во нивните домови. Веќе неколку родители од различна етничка припадност ги поканиле децата во своите домови по повод на специфични празнувања. Групата заедно со воспитувачките ги прифатила ваквите покани и децата имале можност да погледнат “однатре” во животот на своите другарчиња, да станат дел од нивното празнување, да дојдат во контакт со поширокото етничко опкружување на другата етничка група.

Единствената (преодна) криза билингвалната група ја доживеала во периодот на “Косовската криза” и неколкуте први денови од воздушните

напади на НАТО врз Сојузна Република Југославија. Во период од првите 3-4 дена на кризата, етничките Македонци не ги испраќаат своите деца во градинка, додека пак етничките Албанци во ниту еден момент не го запираат испраќањето на своите деца. По првите неколку дена сите деца продолжуваат редовно да ја посетуваат градинката и врз нивната работа не се чувствуваат никакви посебни влијанија од случувањата околу кризата во Косово и повеќенеделната воена акција на НАТО.

Во периодот на Косовската криза забележана е и своевидна зголемена тензија и отпор кон една од воспитувачките – Албанки. Отпорот не добива поголеми размери и се ограничува на лична нетрпеливост на одделни воспитувачки со многу ограничено времетраење.

На крајот од првата пилот-година од постоењето на билингвалната група во градинката во Куманово и почетокот на новата, се стартува со избалансирана група во која има еднаков број етнички Албанци и етнички Македонци и со листа на родители кои се заинтересирани да ги запишат своите деца во евентуална нова група која би се формирала во оваа или во некоја друга градинка.

Ова мало јадро на билингвалност во етнички и јазично поделената средина на општината почнува да ги пушта првите нукулци на меѓусебното запознавање, меѓусебното прифаќање и почитување. Пошироката имплементација на проектот и неговата конечна евалуација се предвидени после завршувањето на две години од формирањето на билингвалните групи во градинките. До сега постигнатите резултати сè уште немаат траен карактер и добиените сознанија не се вклопени во системот на предучилишното образование како трајна придобивка, меѓутоа, интересот за следење на овој проект и негово подржување и од страна на новата владејачка структура укажуваат на неспорното значење кое му се дава.

5. Резултати и достигнувања

Основното што можеше да се научи од овој проект е тоа дека:

- уште од најрана возраст децата се изложени на влијанија кои ги насочуваат кон меѓусебно непочитување, кон страв од претставниците на другата етничка група и кон одбивање на комуникација со нив. Затоа уште од најрана возраст треба да започне и своевидната “деконтаминација” која може да биде остварена само како резултат на осознаена потреба од страна на пошироката заедница и како прифатена идеја на ниво на локалната заедница.
- многу брзо децата успеваат да го индивидуализираат својот пристап кон децата од другата етничка група и да ги издвојат од колективитетот за

¹⁵ Многу е карактеристичен случајот со малиот Иван (етнички Македонец). По неколку месеци престој во билингвалната група во Куманово во ситуација на излив на незадоволство и бес тој изјавил дека ги мрази сите Шиптари и дека сите Шиптари се лоши. Воспитачката го прашала дали тоа значи дека го мрази и неговиот другар

кој се научени да не го сакаат.¹⁵ Процесот на индивидуализација и индивидуален пристап кон претставниците на другата етничка група е сигурно и една од најголемите споредни придобивки на проектот низ која се разбива клишето на колективното гледање, проценување и поставување во однос на другата етничка група.

- низ праксата проби сознанието дека етничката нетрпеливост е многу поголема (или поизразено се манифестира) кај етничките Македонци отколку кај етничките Албанци. И социјалниот притисок кој го вршат останатите претставници на етничката група врз родителите кои се решиле да ги испратат децата во билингвалната група се многу поголеми на страната на етничките Македонци отколку на страната на етничките Албанци.
- билингвалноста и бикултурноста не ги збунуваат децата. Тие многу природно и лесно се снаоѓаат во ваквата средина и успеваат да остварат непречена комуникација без губење на чувството за сопствениот идентитет и сопствената вредност.
- средината не е подготвена активно да го прифати постоењето на билингвалните групи, меѓутоа е толерантна кон идејата и кон оние кои сакаат да се вклучат во проектот.
- евидентно е неагресивното и многу внимателно пенетрирање на идеите во пошироката локална заедница низ самото постоење на една ваква група, низ нејзините настапи во јавноста (дури и во онаа најограничената, сочинета од останатите деца од градинката во која е формирана групата), низ комуникацијата со родителите и потесните и пошироки семејства на децата.¹⁶
- медиумите воглавно позитивно се поставуваат спрема идејата иако не пројавуваат посебна иницијативност во пропагирањето на проектот и анимирањето на јавноста во насока на позитивно прифаќање и поддржување на целите и конкретните активности.

6. Заклучоци

Заклучни забелешки, или, што можат да извлечат како сознание и како корисен позитивен пример другите од еден ваков проект:

- наспроти големите системски промени кои се заговараат посебно кога станува збор за подигањето на нивото на меѓуетничките односи, многу често значајните резултати и пробиви во традиционално изградените ставови (и предрасуди) се постигнуваат низ поединечни и навидум мали проекти.

од групата Вулнет кој е исто така Шиптар? На тоа Иван одговорил дека не може да го мрази својот најдобар другар Вулнет, тој го сака него и впрочем, Вулнет не е Шиптар туку Албанец.

¹⁶ Интересен е податокот дека постарите братчиња и сестричиња на децата вклучени во програмата со голем интерес го следат она што се случува, а некои од нив сакаат и активно да се вклучат во дел од активностите на групата.

- доколку сакаме да го разбиеме затворениот круг на недоверба и мискомуникација меѓу различните етнички групи, изградувањето на нов систем на односи и претстави треба да започне од најраната возраст со делување низ системот на предучилишното воспитание и образование.
- билингвалноста не смее да се постави како цел сама за себе туку како природен продукт на едно секојдневно комуницирање во услови и во атмосфера на целосна етничка релаксираност. Билингвалноста станува значајна во контекстот на еден целосно различен пристап кон децата кој во себе ги содржи принципите на меѓусебно почитување, партиципација, можност за избор, договарање и дијалог и мирно разрешување на конфликтните ситуации.
- проектите од ваков вид мораат да се прифатат во нивната долгорочност и свртеност кон иднината. Не смеат да се очекуваат брзи и импозантни резултати кои преку ноќ ќе ја сменат свеста на луѓето и од корен ќе го променат нивниот однос и пристап кон припадниците на другата етничка група. Значењето на овие проекти е токму во постепеноста на нивното делување и во внесувањето на битните елементи на меѓусебната доверба, почитување и познавање во мозаикот на можните меѓуетнички односи.